

بابه تی «عهلی تهره ماخی» و په که مین ریزمان نووسی
 کورد، پیوستی به لیدوان و لیکولینه وهی زانستانه ی دی
 ههیه، چاوه رنی لیکدانه وهی شاره زایانی تری بواری
 زمانه وانین.
 «روشنبیری نوی»

بهلی .. عهلی تهره ماخی

په که مین ریزمان نفیسی کورده

حجی جعفر

پاشی بو خوینده ئانی خویا دکهت کو عهلی تهره ماخی
 ئیکه مین ریزمان نفیسی کورده و خه لکی «تهر ماخ»⁽⁴⁾
 لی گوتسارا مه خولدور هندنی نا هه لاقیت، کا «عهلی
 تهره ماخی به»، یان ژی «عهلی تهرموکی به»؟
 شاعیر بویه، یان نه؟
 ئارمانجا فی نفیسی تنی ئه وه به رسقا فی پرسیارا خواری
 بدهت:

«ئایا ئه م دکارین وئی ریزمانا عهلی تهره ماخی ب سه ره تابه ک
 بچوبک بو نفیسینا ریزمانا کوردی دانین؟»
 پشتی من «ده ستووری زمانی عه ره بی به کوردی» یا عهلی

هیژا «ره شید فیدی» د گو فارا روشنبیری نوی دا، ژماره (103 -
 104)، سالا 1984، گوتاره ک پر بها بناف و نشانیت (بوچی
 عهلی تهره ماخی ئیکه مین ریزمان نفیسی کورد نه بیت؟)
 به لاقه کره، د پیشه کیا فی گوتاریدا دکه فته گه نگه شه کا زانیاری
 د گهل وان نفیسه ئان و روشنبیریت ل سه ر (ده ستوارا زمانی
 عه ره بی ب کوردی)، یا زانی هیژا عهلی تهره ماخی
 نفیسی⁽¹⁾

گه نگه شا فی پیشه کی ل سه ر هندنی به، ئایا عهلی خه لکی
 «تهر ماخ»⁽²⁾، یان ژی خه لکی «تهر موک»⁽³⁾؟
 ئایا ئه ف زانابه شاعیر بویه، یان نه؟

تیره ماخی بیاشی خواندی، من دهست هافیتنه خواندنا گوتارا
 كاك «رهشید»، ئەو ژى من باش خواند لدیف را گوتارا رۆوف
 ئەحمەد ئالانیم خوند «»، پاشى ئەز گەیشتمە هندی، كو ئەز
 نه شیم بەرسقا وئی پرسبارا هه بدهم هه كه ل سەر وان نمۆنیت
 ریزمانا كوردی نه ئاخفم ییت كو عەلی تیره ماخی نفیسین،
 چونکی:

1 - هەتا نەهۆ كه سەئى ئەف نمۆنه لێك نه داینه و شروقه نه
 كرىنه، كا هەتا چ راده بهك عەلی تیره ماخی د ریزمانا كوردیدا
 راست بویه؟

2 - ب لێك دان و شه كرنا وان نمۆنا، دئى گه هینه راستى،
 كا تیره ماخی ئیكه مین ریزمان نفیسى كورده، یان نه؟

3 - هیزا رهشید فندی د بهرسقه كیندا گوتیه، شی كرن و
 شه كرنا ریزمانا تیره ماخی و پیندا چوونا وئى، بلا ژ ئیكى دى را
 بیت⁽⁶⁾.

ب راستى عەلى تیره ماخی (1591 - 1592) ب
 سەر تابهك موكم دهست ب ریزمانا كوردی كریه، هه رچه نده
 مه خسه دو مه بهستا وئى نه بویه ریزمانا كوردی شروقه كهت، به لئى
 نه چار بویه جار جارا دگه ل ریزمانا فارسى هندهك سەر قه له میت
 تیزو بها ل ریزمانا كوردی ژى بدهت.

ئەمى نەهۆب وان نمۆنادا چینه خوارى ییت كو عەلی
 تیره ماخی ل سەر ریزمانا كوردی نفیسین، داكو بكارین بهرسقا
 پرسبارا خو بدهین.

1 - «فرمان - فعل»:
 تیره ماخی دبیزیت:-

(د زمانى كورمانجیدا پینج صیفه دەر دكهفن، زیده نابئى
 وه كو نها:

(دجى)، (دچه)، (دچن)، (دچم)، (دچین)، أفعالید
 ماى ژى لغان قیاس بکه، ئەفنه پینج صیفات ژى ضمائرید
 كورمانجى هه نه وه كو نها:

تو، ئەو، هون، ئەوان، ئەم، مه، ئەفه شەش ضمیره ژى،
 ضمائرید وان أفعالانه، دگه ل وان تینه عملاندن...⁽⁷⁾
 وهكى هون دبینن، ئەف بو چوونه گه لهك یا ب قوته

، هه رچه نده كیماسیا بئى بار نه بویه...
 یا راست شەش صیفه د تصریفا فعلی دا هه نه، به بئى دەم و
 كهس و ژماره، نه كو پینج وهك:

كهس	تاك	كو
یه كهم	ئەز دچم	ئەم دچین
دووهم	تو دچی	هون دچن
سێههم	ئەو دچه	ئەو دچن

به لئى ئەم دكارین بیزین (وان) خوار، بو كه سئى سیه می كو
 وه كو دياره راناوئى (مه)، له ره جهئى خو نینه، چونكى د گه ل
 فرمانا تئى نه پەر (لازم) بكار ناهیت.

● دبختا مصدریدا دبیزیت.

(... مصدر جهئى صدورا افعالانه... مثلاً وه كو نها:
 (كرین، برین، خورین) یانى مطلق (كرین) و (برین) و
 (خورین) مراده، پاشى وه كو صیفه ژى جودا دبن، وئى وهختى
 فعل و فاعل و مفعول ماضى و مضارع ژى معلوم دبه...⁽⁸⁾
 گه لهك راسته ده می دبیزیت، چاووگه سەرچاوه ی فرمان و
 بکه رو بن کاره..... به لئى (كرین، برین، خورین) نابنه
 چاووگه!

به لكو (كرن، برن، خوارن) چاووگن.....
 ههروه سا كیماسییت فئى گوتئى ئەوه كو، زنجیرا رستا خو
 شیلایه!

- فعل و فاعل و مفعول و ماضى و مضارع - دثیبا هوبایه
 (فعلا ماضى و فاعل و مفعول.....)

كیماسیا دى چ مصدر بو مه نه هیناینه و فرمان و ناقئى
 بکه دى و ناقئى بن کارى ژى دروست کریت وهك:-

فرمان	چاووگه رابردوو	نهۆ	داهاتوو	داخواری
خواردن	دخوم	دئى خوم	بخو	

تیره‌ماخی هینای و دبیژیت نیشانا نافی بکه‌ره!! یا راست
ثامرازی بانگه کرنی‌یه،

خورا خواری

وه‌کو:

(ئهی هه‌فالو! ده‌لالو! تو هه‌ر تشتی د زانی) ⁽¹¹⁾

یان:

ئهی فه‌له‌ك! فه‌له‌ك! ئهی زالم فه‌له‌ك!

كا ئهو كوردستان؟ كا برچی به‌له‌ك؟ ⁽¹²⁾

به‌لی گه‌له‌ك راسته ده‌می دبیژیت:-

(ئهما ئه‌سمی فاعلیذ تشنیه و جمعید زمانی کورمانجی بغیر ژ
لفظا (ای) د ابتدا دا، د ئاخریدا لفظا نون و هابه‌ك
دبی.....)

مثلاً وه‌کونها: (ای کوشتنه)، (ای کری‌نه)، (ای
خوری‌نه)، یانی ئه‌و تشنیه و جمعید کو کوشتنه و کرینه و
خورینه) ⁽¹³⁾

لی دیسان (کوشتنه‌و، کرینه، خورینه) نافییت بکه‌ر نینن،
به‌لکو نافییت بن کارن «اسم مفعول» نافییت بکه‌ر ژ وان دی
بنه:-

می‌کوژ - که‌را - خورا

نمونه:

(که‌راو خوراو، نه که‌رو دل که‌سهرق) ⁽¹⁴⁾

دبختا ئه‌سمی مفعولیدا دبیژیت:-

(لاکن د ئه‌سمی مفعولی زمانی کورمانجیدا د ئاخریدا لفظ
(یا) دبی ئه‌و عه‌لامه‌تی ئه‌سمی مفعولی‌یه، وه‌کو نها:

(کوشتی) و (بری) و (گرتی)، ئه‌فنه ناخن ژ بوی مفردید
مقتول و بری و گرتیان، یانی مفرده‌ك هاتیه کوشتن و برین و گرتن
چ مدکسر، چ مؤنث، چه غائب، چه حاضر، ئه‌مما تشنیه و
جمعید وان ژ ی الف یا نون دبن، مثلاً وه‌کونها:

(کوشتیان، بریان، گرتیان) ئه‌فنه ژ بوی تشنیه و جمعید
مفعولانه، یانی ئه‌فنه ئه‌سمی ژ بوی تشنیه و جمعید مقتولان و
کوشتی و بری و مجوسان، چه مذکر، چه مؤنث، چه حاضر، چ
ژ ی غایبه) ⁽¹⁵⁾ گه‌له‌ك راست و دروست (عه‌لی تیره‌ماخی) بو

رابردوی (ساده) دور ته‌واو به‌رده‌وام

(خوان) (خواربوو) (خواریه) (دخوان)

هه‌ر دفی فصلی‌دا تیره‌ماخی دبیژیت:-

(دکرومانجیدا ژ ی عه‌لامه‌تی فعلا مضارع داله د ابتدا دا، ده،
ئه‌گه‌ر فعل متعدی‌یه، مثلاً وه‌کو نها:
(دهه)، (دبه)، (دچه)، ئه‌گه‌ر فعل لازم بی ایجاری ئه‌و

دال د ئاخری فعلیدا هه‌یه، وه‌کو نها:

(سوار دبه)، (رادکه)، (رادبه)) ⁽⁹⁾

ب راستی تیره‌ماخی شه‌ه‌زه‌زایی ریزمانا کوردی بویه، به‌لی
هه‌می گافا ئارمانج نه هه‌نگافتی‌یه، راسته نیشانا فرمانا «ده‌یه
به‌لی، دچیته پیش فرمانا تی‌په‌رو تی‌نه‌په‌ر (متعدی و لازم) نه‌کو
دچیته دویمه‌ها فرمانا تی‌نه‌په‌ر (لازم)، وه‌کو تیره‌ماخی بو
دچیت، نمونا (دهه، دچه، دبه) هه‌می دراستن.

به‌لی فرمانا «دچه» متعدی نینه، به‌لکو لازمه هوسا
تیره‌ماخی نه کاریه فرمانا تی‌په‌رو تی‌نه‌په‌ر ژ یه‌ك جودا بکه‌ت.
دبختا اسمی فاعلیدا دبیژیت:

(لاکن د الفاظید کورمانجی بخوسه‌ر اسمی فاعل بلفظ
بتنی نابی، به‌لکو لازمه لفظا «ای» دبه‌ری وی که‌لامی بیته ذکر
کرین، وه‌کونها ژ بوی مفردان دبیژی (ای کوشتی)، (ای
کری)، (ای خوری)، ئه‌فنه مفردین چه مذکر چه مؤنث، چه
حاضر، چه غائب) ⁽¹⁰⁾

هه‌که هیرك هیرك به‌ری خو‌بده‌ینه نمونیت ژ ووری، دی بو
مه دیار بیت کو (ای کوشتی)، (ای کری)، (ای خوری)، نابنه
نافییت بکه‌ر «اسم فاعل» به‌لکو «کوشتی»، «کری»، «خوری»
یان «خواری»

هه‌ر سی نافییت بن کارن «اسم مفعول» ن ئه‌مما «ای یا‌کو

فئی بابەتی چووێ دەمی دبیژیت لفظا (یا) عەلامەتی بن کارە (اسم مفعول)، بەلی پەیقا (کوشتی)، جار کرێه ناڤی بکەر جار کرێه ناڤی بن کار، وەکو وە دیتی .

دیسان ب راستی نیشانا کومبیتی دیار کرێه .
دبختا نەپیدانە دبیژیت :

(نەهیا کورمانجی ژێ حسیکە کونەوژی مثلی نەهیا فارسیه، ئەو ژێ بمیم و نونە وەکو نەها دبیژی :-
(مەکە)، (مەکن)، (نەکە)، (نەکن)، (ناکەم)، (ناکین).⁽¹⁶⁾

ئەفە ژێ راستە ، بەلی روون نەکرێه کا چ دەم دتی (نە، مە، نا) بکارهین .

نە: بۆ نەهیا بوریه، وەک: نە چوو- نە خوار... هەر وەسا بۆ نەهیا داخوازی بکار دیت، وەک: نە کە، نە خو، نە چە...
نا: بۆ نەهیا نەو بکار دیت، وەک:
نا چم، نا چین، نا کەین... .

مە: بیتی بۆ نەهیا داخوازیه و جوداهی دناڤ بەینا (مە) و (نە) نینە لڤی حالەتی، وەک: مە چە - نە چە، مە خو - نە خو .

دبختا غایدانەو ضمایرنیدا، دبیژیت:

(ضمایرنید غایبید زمانی کورمانجی ژێ حسیکە وەکو زمانی فارسیه:

(ئەو، ئەوی، وان، ئەوان) ضمایرنید غایه ئەفە معلومی تیه)⁽¹⁷⁾

یاراست:

(ئەوی، ئەوی ئەوان) نابنە راناو بەلکو (اسماء الاشارة) نە راناو ئەفەنە:

(ئەو، وی، وئی، وان) .

بەلی راست گوتیه دەمی دبیژیت:

(توو، ئەز ئەم، هون) راناوئیت نەوئە .

دبختا ئەسمادا دبیژیت:

(ئەسمایید کورمانجی ژێ مفرد جودانە، وەکو نەها (مروف،

دار، هەسپ) ئەفە مفردین یانی فردهک ژ فانا، لاکن تشیه و جمعی وانا ژێ وەکو فارسیان بالف و نونان تی تن وەکو نەها:
(مروفان)، (داران)، (هسپان) ئەفە ژ بوی تشیهی ژێ و جمعی ژێ تی تن و فەرقا مذکر و مؤنثی ژێ نابی، یانی ژ فانا هەردوو یانی ژ فانا جماعەتەک هەر دو ژێ دبن)⁽¹⁸⁾ .

گەلەک راستە نیشانا کومبیتی (الف و نون) ه دنان ناڤدا ، بەلی دەمی دبیژیت، (ئەفە ژ بو تشیهی ژێ و جمعی ژێ تی تن و فەرقا مذکر و مؤنثی ژێ نابی...)، ئەفە راست نینە، چونکی هەکە راست بیت بۆ (داران، مروفان)، راست نینە بۆ (هەسپان)، چونکی (هەسپ) بخودنیرن، لی بەرامبەری هەسپی ماهینە .

کیماسیادی لەره ئەو، کوچ بەحسی ئامرازی (ید، ین) - کو ئامرازی کومبیتی نە - نە کرێه .

دبختا ئەسمایید الاشارة، دبیژیت:

(اسماء الاشارة تید کورمانجی ژێ هن، وەکو نەها:

(ئەف ژ بوی حاضری مفرد، چە مذکر، چە مؤنث، (ئەفە) و(ئەفانا) ژ بوی تشیه و جمعی حاضران بلا فەرق، (ئەو) ژ بوی مفردی غایه، (و) ژ بوی مفردی مخاطبی حاضریه بلا فەرق، (وان)، (ئەوان)، ئەف هەردو ژێ ژ بوی تشیه و جمعی غایبانن بلا فەرق)⁽¹⁹⁾

گەرب وردی بەرئی خو بدەینە نفیسنا ژووری دتی بۆ مە دیار

بیت

کو چەند تیکه لی هاتیه کرن، دناڤ بەرا، (اسماء الاشارة) و راناوا، وەک: (و، وان) راناو نەکو (ئەسماء الاشارة) نە .

دیسان چەند ناڤیت نیشانە ژ بیرکرینە وەک:

(ڤی، ڤی، ئەف، ئەفی، ئەوی، ئەوی) .

دبختا ندادا -، دبیژیت:

(دزمانی کورمانجی ژێ حرفا ندایی لفظ (أو) وەکو نەها

دبیژی: (أو محو)، (أو عیشی)، یا یا دئاخرتی عەلامەتی تانیی به)⁽²⁰⁾

راسته (ئی) نیشانا می به، بەلی (ۆ) ژێ نیشانا نیره هەر وەسا

راسته (ئو) نیشانا بانکرینی، بهلی پا یا بتنی نینه چونکی ئەف
 ئامرازیت خواری ژی ئامرازیت بانکرینی نه:
 (ئە، یا، وا، ئە...⁽²¹⁾)
 دبحشا ئەستفهامیدا، دبیژیت:
 (دزمانی کوردی ژی، وهکو نها، بیژی کو:
 (آیا سەری هەیفنی بویه)، ئەفۆی استفهاما
 کورمانجیە)⁽²²⁾
 بەیقیت دی ژی هەنە بو پرساری وهک:

(ئە، کی، کە، کەنگی، کا، کوا، کو، کیژان، چەوا،
 چەند، گەلو، چقا...⁽²³⁾)

دبحشا مضاف و مضاف الیهدا، دبیژیت:
 (لاکن دزمانی کورمانجیدا علامەتی ئیضافەیی (بایە)د
 ئاخیری مضافیدا، لفظ دبی، ئەو علامەتە، ئەفنه مضاف و
 مضاف الیهنە مثلاً وهکو نها: (هەسپی خواجە)، (کۆری
 مەلا)، (غولامی مین) ئەف یایە دەلالەت دکه کو ئەفنه مضاف و
 مضاف الیهنە.⁽²⁴⁾)

راسته (ی) نیشانا (مضاف و مضاف الیه)، بهلی (الف) ژی
 نیشانا مضاف و مضاف الیه.
 (ی) بو نیرینه، (الف - أ) بو مینیه وهک:
 کوری میر - کچا میر.

دبحشا نەسی دا دبیژیت:
 (دلسانی فارسی و کوردیدا ژی (بصرهوی)، (شامی)
 بکوردی.)⁽²⁵⁾
 لەهره مەبەست ئەویە کو (ی) لدیماهییا نافی (شام) یا
 (النسبە) یە، ئو راستە، وهک هەولیر - هەولیری، دھوک -
 دھوکی.
 هەتا نەو هەنە فی (ی) دگەل (ی) یا مەعنەوی ژ یەک جودا
 ناکەن، بو نمونە:

ل پولا چواری ئامادهیی ل بابەتی (دروست کردنی ناوی
 مەعنەوی) نفیسه:
 هەولیر - هەولیری
 جوان - جوانی
 هەردوو (ی) ب یایا مەعنەوی دانایە!
 بهلی هەر هنگی - ل چەرخی 16 - 17 تەرەماخی ب
 راستی ئەف جودا کرە زانیە.

لدیماهیی دی فی پرساری کەین:
 ئایا بی کو بەری (400) ساله، بەحی:
 (تصرف فعل، راناوا، چاووگی، نافی بکەری، نافی
 بن کاری، نیشانا نەفی، نیشانا فرمانا نەو، نیشانا بانگ کرنی،
 نیشانا می، نیشانا کومینی، مضاف و مضاف الیه) کریت و
 لی فەکولایت، دی بیتە یەکەمین ریزمان زان؟
 بی گومان نایتە یەکەمین ریزمان نفیسی کورد بتنی، بەلکو
 یەکەمین پەخشان نفیسی کورده ژی⁽²⁶⁾

ژیدەر و پەراوێز

- 1 - ژ رۆژەلاتناسا و ژ کوردان ل سەر ریزمانا عەلی تەرەماخی
 ئاخفتینە وهک:
 (لووس پول مارگریت، الیکسندر ژاپا، تومابوا، مینوروسکی،
 محمد عەلی عەونی، بلەج شیرکو، علی سیدوگورانی،
 د. معروف خزنەدار، د. عزالدین مستەفا رەسول.....)
- 2 - تەرەماخ: گوندە کە دکەفیتە کوردستانا تورکیا، ل ناف بەینا
 (هەکاری و مەکسی) بنیره، رۆشنیری نوی ژمارە (103 - 104) ل
 237

3 - ترمووك: گوندهكه دكه فته كوردستانا توركيانا لناف بهينا (ماكو)و
(ههكارى)، بنيره، خلاصه تاريخ كوردو كوردستان، ل 353 من ژ
هيزا صبرى بوتانى ژى بهيست، كو گوندى ترموك ههيه، ديسان
تومابوا ژى دببوت، (عملى ترموكى)، بنيره، (مع الاكرا) ترجمه
ئاواز زهنكه، ل 145

4 - بنيره، گوتارا كاك رهشيد فندى، پوئنبيرى نوئى ل 236،
ديسان بنيره گوتارا كاك نهحمد ئالانى، پوئنبيرى نوئى، ژماره (103
- 104) سالا 1984 ل 51
هيزا نهحمد ئالانى، ريزمانا (تهره ماخى) دگه ل ريزمانا (سعيد
صدقى) ژ لانى رينفيسينى فه بهراورد كويه.

6 - د كوره كى نهدهبى دا، ل ئيكه تيسا نفيسه فانيت كورد، تايى
دهوكى، كاك رهشيد نهف گوتنه گوت بوو.

7 - دهستورى زمانى عههه به كوردى، عملى تهره ماخى، د.
معروف خزندهدار، بهغدا، 1971، ل 47

8 - ههمان ژيدهر، ل 48

9 - ههمان ژيدهر ل 48

10 - ههمان ژيدهر ل 48 - 49

11 - آواو دهستورا زمانى كوردى، جهه رخنوين، بهغدا، 1961،

ل 8

12 - ههمان ژيدهر ل 88

13 - ههمان ژيدهر، دهستورا زمانى عههه بهي ل 49.

14 - فلكلور.

15 - ههمان ژيدهر دهستورا زمانى عههه بهي ل 49 - 50

16 - ههمان ژيدهر ل 50

17 - ههمان ژيدهر ل 50 - 51

18 - آواو دهستورا زمانى كوردى، جهه رخنوين، ل 72 - 73

19 - ديسان بنيره، هاوكارى، د. وريا عمر نهمين، ژماره 768،

1984/12/20

20 - ههمان ژيدهر، دهستورا زمانى عههه بهي . . ل 51

21 - ههمان ژيدهر، ل 52

22 - ههمان ژيدهر، ل 52

23 - آواو دهستوار زمانى كوردى، جهه رخنوين، ل 86

24 - ههمان ژيدهر دهستورى زمانى عههه بهي، ل 52

25 - ههمان ژيدهر، ل 53

26 - ههتا نهو كورديت كرمانجيا خوارى دببون (مولودناما شيخ
حوسينى قازى) يه كه مين پهخشانا كورديه، لى نهو راستيه كا دى
پهيدا بوو نهو ژى نفيسينا عملى تهره ماخى به ياكو (300) سالا بهرى
مولودناما شيخ حوسينى قازى هاتيه نفيسين.

1985/3/23